

אביעד ברסטל

ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכר

באשר דבר מלך שלטון ומי יאמר לו מה תעשה:

עקידת יצחק

הרבה נכתב על עקידת יצחק: אם בתורה עצמה התיאור תמציתי יחסית, באו חז"ל והרחיבוהו במדרשים השונים. ובעקבותיהם, עסקו בו בהרחבה גם בעלי הפיוט, בפרט בפיוטים לימים הנוראים.¹ בין השאר, הם עסקו בתחושות וברגשות של אברהם ויצחק (וגם של שרה!) סביב העקידה. בנוסף, באשכנז במיוחד, נוצר קישור בין עקידת יצחק ל'עקידות' הנוספות לאורך הדורות – מסירות הנפש על קידוש השם בימי הגזירות השונות (כמו מסעי הצלב). כמובן, פותחה בהרחבה גם בקשת הרחמים מן הקב"ה בזכות יצחק, כבחימת ברכת זכרונות: "ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכר".

העמדת עקידת יצחק כמופת לקידוש השם עולה גם במחשבת ישראל. כדוגמא אחת מני רבות, נציין את הרמב"ם שעמל להסביר במורה הנבוכים (ג', כד) מדוע ציווה ה' על העקידה, ולדעתו, היא טומנת בחובה

* קהלת ח', ד; עיינו בב"ר וירא נ"ה (תיאודור-אלבק), בפתיחת ר' אבין לדרשתו לעקידה. תודה רבה למנחם איזנברג על שסייע לי בהגעה אל כמה וכמה מן המקורות.

** הערה טכנית: הכתיב והניקוד של הפיוטים במאמר על פי הנדפס בהוצאות המדעיות. הערת תוכן: הרוצה להרחיב בעניינים הנדונים במאמר מוזמן לעיין במאמרה של פרופ' שולמית אליצור (מגדולות מחקר הפיוט בימינו), החטא אברהם אבינו בעקדו את יצחק? (זמין באתר academia.edu בכתובת הבאה: <https://qrgo.page.link/wZkJo>). היא מרחיבה בהסברים ובהשוואות שלא זה המקום להאריך בהם – אבל מומלץ מאוד למעוניינים (היא גם מפנה שם למאמרים נוספים שנמנעתי מלציין). המאמר נדפס בעקדת יצחק לזרעו: מבט בעין ישראלית: לזכרו של יצחק הירשברג בעריכת ד"ר ישראל רוזנסון והרב בני לאו (הקרן להנצחת יצחק הירשברג הי"ד; תל אביב תשס"ג).

¹ אחד מהם למשל הוא הפיוט הנודע לתהלה, עת שערי רצון להפתח לר' יהודה בן שמואל ׳ עבאס, הנאמר עד היום בעדות המזרח.

מסר כפול: גם להראות עד היכן מגיעות אהבת ה' ויראתו – עד לנכונות אברהם להריגת בנו האהוב המיועד להיות ממשיכו; ובנוסף, גם להראות את וודאות הנבואה – משום שאיזה אב יהיה מוכן להרוג את בנו ללא ציווי מפורש מן הקב"ה שהוא בטוח בו בכל נימי נפשו?!

בדורות האחרונים עלה עניין חדש: השאלה המוסרית שבעקידת יצחק. דומה שאין צורך להאריך בהסבר השאלה, אך מסתבר ששאלה זו אינה חדשה כלל וכלל, והיא עלתה כבר אצל ראשוני הפייטנים.

מבוא קצר (יחסית) לפיוט

לפני שנביא את דברי הפייטנים עצמם, נסקור במהירות את תולדות הפיוט הרלוונטיות לענייננו. מקורה של המלה 'פיוט' ביוונית, שבה נקרא המשורר פּוֹיֵטָס (ποιητής).² קטעים 'פיוטיים' – במובן של קטעי שירה לעומת קטעי פרוזה – מופיעים כבר בתנ"ך, כמו שירת הים, שירת דבורה, ועוד. גם בזמן חז"ל, מקובל לומר שתפלות הקבע הנאמרות עד היום, "מטבע שטבעו חכמים" (עיינו בירושלמי בברכות ט', א [סב:]), התגבשו מתוך קטעים שהיו פיוטיים יותר במקור. דוגמא טובה לכך, היא סיום הברכה הרביעית בתפילת השבת והמועד: "קדשנו במצוותיך \ ותן-חלקנו בתורתך \ \ שבענו מטובך \ ושמחנו בישועתך".

ה'פיוט' במובן המקובל יותר, מתייחס לקטעי שיר דתיים ('ליטורגיים'), המיועדים לרוב לתפלות הציבור בבית הכנסת, כאשר קיימת חלוקה בין הפיוטים על פי התקופות השונות והאיזורים השונים. ערשו של הפיוט בארץ ישראל: הידיעות על התקופה הקדומה אינן רבות, ורק פייטן אחד ממנה ידוע לנו בשמו, יוסי בן יוסי. אחריה, מקובל להתייחס לתקופה הקלאסית (המאות השישית עד השמינית), בה היה הפיוט הארץ-ישראלי בשיאו, ובה פעלו פייטנים כמו יניי ור' אלעזר בירבי קליר. בתקופה המזרחית המאוחרת (המאות התשיעית עד האחת-

² כך כונה ר' אלעזר בר' שמעון בהספד המובא במדרש ויק'ד (מרגליות אמור ל'): "כד דמך ר' אלעזר בר' שמעון היה דורו קורא עליו מי זאת עולה מן המדבר כתמרות עשן מקוטרות מור ולבונה מכל אבקת רוכל'. מהו 'מכל אבקת רוכל', אלא דהוה קריי ותניי קרוב ופויטס". במקבילה בפסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים; כ"ז – ולקחתם), נכתב "פויטוף"; ואכן, ποιητόν היא צורה משנית של המלה ביונית עתיקה (ביחסת המושא הישיר, 'Accusative').

עשרה) יצא הפיוט את גבולות הארץ, והגיע בתחילה לארצות הקרובות, כמו מצרים וסוריה. במקביל, קם מרכז פייטני חדש באירופה, תחילתו בדרום איטליה, והמשכו למן המאה העשירית בצפון איטליה, אשכנז וצרפת. מרכז זה הושפע רבות מן המרכז הארץ-ישראלי, ובמובנים מסוימים גם המשיכו. מרכז פיוט נוסף קם במאה העשירית בספרד, והושפע מאוד מהשירה הערבית (לעניין המשקלים למשל), ובהמשך חזר והשפיע על מרכזי הפיוט האחרים.³

בין סוגי הפיוטים, יש הנאמרים בצורה עצמאית, כמו הסליחות והקינות הנאמרות עד היום, ויש הנאמרים במהלך התפילה,⁴ לרגל אירועים מיוחדים הקשורים ללוח השנה (שבתות ומועדים) או שלא (כמו שבת חתן וכד'): ביניהם נתמקד בקדושתאות – אחת ממערכות הפיוטים שבהן פויטו ברכות חזרת הש"ץ של שחרית ומוסף, ויש בה הרחבה ניכרת ב'פיוטי הקדושה'.

בקדושתאות לחג השבועות, החל מר' אלעזר בר' קליר נהגו הפייטנים להוסיף קטע ארוך בשם 'סדר בריית עולם' (כלומר בריאת העולם), ובקיצור, סדר עולם. בפיוט זה מתואר כיצד התורה שנבראה קודם לעולם חיכתה עד שמצא לה הקב"ה את האיש הראוי לקבל אותה – משה רבנו. תיאור זה כולל ממילא גם הסבר מדוע כל גדולי הדורות שלפניו כמו האבות, לא זכו לקבל את התורה בעצמם, ובכל פעם, אחר שהקב"ה מציע 'מועמד' לקבלת התורה, התורה דוחה את המועמד ומציינת חטא שחטא המועמד, שבעטיו היא אינה רוצה בו.

מעבר לעיסוק בחטאיהם של גדולי האומה המפתיע כשלעצמו, מעניין לציין שבמהלך ימי הביניים הקטעים המתארים את חטאי האבות הושמטו פעמים רבות מהמחזורים, וגם במחזורים המודפסים הם מופיעים בצורה חלקית בלבד, והפיוט נותר מקוטע. הסיבה לכך אינה ברורה: ייתכן שהקהילות חשו אי-נוחות בתיאור חטאי האבות, אך

³ חלקים רבים מן הפסקה האחרונה שאובים מהקדמתה של שולמית אליצור לספרה שירה של פרשה (מורה"ק ירושלים תשל"ט), בעמ' 14 שם.

⁴ על אף שכיום ידועים לנו בעיקר פיוטים שנאמרים לצד התפילה, הפיוט במקורו נועד ככל הנראה להחליף את נוסח תפילת הקבע בזמנים מיוחדים (אך לא את חתימת הברכה).

ייתכן שהיה כאן פחד שתיאור אבותינו כחוטאים יגיע לאוזני אומות העולם.⁵

בחזרה לתוכן הפיוטים, ככל הנראה, המקור לסוג זה של תיאורים הוא במדרש. בבראשית רבה (בראשית כ"ד) אמר ר' יודה, ש"ראוי היה אדם הראשון שתינתן תורה על ידו", אלא שאחר שלא עמד בשש המצוות שנצטווה בהן, נמנע הקב"ה מליתנה לו. בדרך דומה, בשיר השירים רבה (א', ג) מסופר שהקב"ה חיפש ערבים לנתנת התורה לעם ישראל, והאבות נדחים, כל אחד בשל חטא שנמצא בו. החטא שמיוחס לאברהם הוא פקפוק בקב"ה באמירת "בַּמָּה אֵדַע כִּי אֵיךְ שִׁנָּה", חטא שמופיע בכמה מקומות בדברי חז"ל. מעניין, שכפי שנראה מיד, היו פייטנים שצינו חטא אחר.

עקידת יצחק בפיוט

בנקודה זו, אנו מגיעים לעניין העיקרי – השאלה המוסרית בעקידת יצחק. והנה, בכמה פיוטי סדר עולם, ביניהם גם אחד מסדרי העולם של ר' אלעזר בירבי קליר עצמו, נאמר שחטאו של אברהם אבינו היה בכך שלא ביקש רחמים על בנו, יצחק. כך, הקליר⁶ בפיוט 'סדר עולם' (לקדושתא 'אפסי חוג') כתב שאברהם, "עֲנִיין פְּרַחֵם אָב עַל בְּנִים בְּשִׁכְחוֹ \ עֲטִיפַת תְּחִנָּה הָיָה לוֹ לְעֶרְךָ בְּשִׁיחוֹ!".⁷ כלומר, יש טענה כלפי אברהם אבינו על שלא התעטף ועמד להתפלל ולהתחנן על יצחק – ומשום כך הוא אף לא זכה לקבל את התורה.⁸

⁵ כמו שאפשר להבין מהמחסור בדוגמאות, רוב הקהילות בזמננו כמעט לא אומרות פיוטים במהלך התפילה באף מועד, למעט הימים הנוראים, שבהם נאמרים חלקים מהקרובות השייכות להם. זה קשור גם לבעיה ההלכתית של 'הפסק' ואכמ"ל. באשר להסבר להשמטת החטאים מפיוטי סדר עולם, ראו בהערה האחרונה (27) במאמרה של אליצור שנוצר בהערת הפתיחה השנייה.

⁶ עם זאת, יש לו פיוט סדר עולם אחר בשם ה' קנני ראשית דרכו (מתוך הקדושתא ארץ מטה), שבו הוא כן נצמד לרשימת החטאים שבמדרש, ודווקא הוא כן השתמר במחזור.

⁷ נדפס ברבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה שהוציאה פרופ' שולמית אליצור בהוצאת מקיצי נרדמים (ירושלים תש"ס), עמ' 185.

⁸ זה בולט במיוחד למול הנאמר בקדושתא אברהם ושרה (כנראה לחתונה) שבפיוט המחיה שלה, כתב הקליר, "עֲדָנָה חִינָּה עַד אֲשֶׁר שָׁב": כלומר, שרה התפללה על יצחק – כמובן

ממשפט תמציתי זה, נעבור לפיתוחים משוכללים יותר. ר' יוחנן הכהן שפעל בארץ ישראל במאה השביעית, כתב שהתורה ("אמוך") ענתה לקב"ה את התשובה הבאה:⁹

עֲנֵתָה אָמוֹן לְדַר בְּמִרוֹמִים
 יִדְעֵתִי גַם אֲנִי כִּי הוּא טוֹב וְהוֹלֵךְ תָּמִים
 אָבֵל עַל יְחִידוֹ לֹא קָנָה רַחֲמִים
 וְשָׁלַח יָד פְּאֶקְדָר לְשִׁפּוֹף דָּמִים
 וְכָל קָף לְעֵשׂוֹת רְצוֹנָה בְּלֵב תָּמִים
 וּבְטוֹחַ הָיָה כִּי אֶתָּה מְלֵא רַחֲמִים
 אָבֵל הָיָה לוֹ לְהִתְחַנֵּן לְפָנֶיךָ וּלְבַקֵּשׁ רַחֲמִים
 וּלְחַשׂוֹף יְחִידוֹ מֵאֵשׁ פְּחָמִים
 וְהוּא לֹא חָס וְחִסְתָּה מְלֵא רַחֲמִים
 וְהוּא לֹא רִיחַם לְגוּלֵי רִיחְמָתָה בְּעַל הַרְחָמִים:

כמובן, מצוין כאן שבסופו של דבר, היה לעקידה 'סוף טוב', ויצחק ניצל. ובכלל, אכזריותו של אברהם נבעה מרצונו "לְעֵשׂוֹת רְצוֹנָךְ", והוא בטח ברחמי ה'. אבל הטענה כלפי אברהם אבינו היא כמובן על השלב שקדם לכך – מדוע הוא לא התחנן ולא ביקש רחמים על יצחק?

המסר חוזר גם בפיוטיו של פייטן ארץ-ישראלי מאוחר יותר, ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי בן המאה התשיעית. כאן יש חזרה לניסוח תמציתי, והוא מעמת את תחינת המלאכים ("אַרְאֵלִים") עם שתיקת אברהם:¹⁰

צְלַחְתָּה עָלָיו חַנּוּן

בניגוד לאברהם שאותו ראינו שהקליר מבקר בדיוק בעניין זה, על שלא התחנן. לפיט הנ"ל, עיינו בקדושתאות לשבתות וארועים שונים באתר מאגרים, יצירה 12, שבכתובת הבאה: <https://maagarim.hebrewacademy.org.il/Pages/PMain.aspx?mishibb:ur=600007&mm15=012000000000>

⁹ נדפס במחזור לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם: כולל מנהג אשכנז המערבי, מנהג פולין ומנהג צרפת לשעבר, שהוציא פרופ' יונה פרנקל ז"ל לחג השבועות; עמ' 371-372.

¹⁰ הנוסח מתוך הדוקטורט של ד"ר עדן הכהן, כרך ב', פיוט י"ג שם. הפיוט מתחיל בעמוד 86 בנדפס, ובעמ' 80 בקובץ שבאוצר החכמה. השורות המובאות כאן מופיעות בעמוד 103 בקובץ האלקטרוני הנ"ל שזמין באתר אוצר החכמה המקוון.

אגב, רש"ס כתב באופן דומה בפיוט הבא שנדפס שם בעמ' 124 (עמ' 118 בקובץ האלקטרוני הנ"ל).

בְּפִסּוּחַ וְגִינוֹ
אֲרָאִים צַעְקוֹ חִינוֹ

וכך, בניגוד למלאכים וכן לעומת הקב"ה שהוא רחום וחנון, אברהם עמד
("צג") "בְּאֶכְזָר":

צָג בְּאֶכְזָר מִלְשָׁפוֹר תַּחֲנוּן
וּמִלְהִבִּין חִינוּן
כִּי אַתָּה ה' א-ל רַחוּם וְחַנוּן

כאמור, מרכז הפיוט במרכז אירופה הושפע מזה הארץ-ישראלי. ובאמת,
מצינו שגם ר' בנימין בר שמואל שחי בצרפת במאה האחת-עשרה כתב
על כך, ובפירוט מה. בפיוטו, התורה טוענת כך:¹¹

סוֹף בְּגוֹזְרָךְ עָלְיוֹ לְהַשְׁחֵט לְפָנֶיךָ בְּאֵיל בֵּן שָׁנָה
סֵדֶר מַעֲרֵכֶת וְהִצִּית חַרְיוֹת וְעַם אֶכְזָרִים נִמְנָה
סִמָּה בְּצוּרֶיךָ וְהוֹשִׁיט יָד אָחוֹז מֵאֲכֵלֶת שְׁנוּנָה
שׁוֹמוֹ חָרָב לְצֹאֵר הַשְּׁמַעְתּוֹ אֶל תְּשַׁחַת מִשְׁמֵי מַעוֹנָה
סְרוּב לֹא סָרַב אֲבָל הָיָה לוֹ עֲרוֹף פְּגִיעָה וְתַחֲיָנָה
סְמָדָר חֲנֻנְתִּי חוֹנְנָהּ וְגוֹמְלָהּוּ אֲמוֹנָה
סְגִיא לֹאֵל רַחֲמֶיךָ שְׁחָטוּ בְּהִיא הָעוֹנָה:

גם כאן מצוין שבסופו של דבר, האסון נמנע בזכות רחמיו של הקב"ה.
אך גם כאן, מודגש שאברהם אבינו "עם אֶכְזָרִים נִמְנָה", ואף שלא היה
מצופה שיסרב, "אֲבָל הָיָה לוֹ עֲרוֹף פְּגִיעָה וְתַחֲיָנָה", כלומר להתפלל.

לקראת סיום, גם אחד מגדולי פייטני צרפת, ר' יוסף טוב-עלם מציג
את ההימנעות מבקשת הרחמים כחטא של אברהם, וכתב¹² ש"כְּמַעַט
פְּסוּלֶת", כלומר מעט פסול, נמצא במעשי אברהם, ש"נֶחֱץ לְהָשִׁיב מִתָּן
לְבַעֲלָיו \ נִהְפָּה לְאֶכְזָרִי וַיִּמְרוֹט בְּלִי", כלומר מיהר ("נחץ") להשיב את
יצחק – המתנה שקבל מאת ה' – בהקרבתו לה; ואף "נהפך לאכזרי"
וחדיד את כלי השחיטה. ומסיימת התורה, כי מאחר שאברהם "נִמְנָע

¹¹ נדפס במחזור ה"ל לשבועות שהוציא פרנקל, עמ' 340-341; עמ' 399-400 בקובץ
האלקטרוני למחזור שבאוצר החכמה.

¹² גם הוא נדפס במחזור לשבועות של פרנקל, עמ' 295; בקובץ ה"ל בעמ' 354.

מִלְחֵנּוּ וּשְׂאֵת פְּלוּקְיָו, הַרִי שׁ"נִפְתַּת צוֹפִי אֶפְרָשׁ מִמוּלְיָו, כְּלוֹמֵר הוּא לֹא יִזְכֶּה לִקְבֵּל אֶת הַתּוֹרָה.

מילה לסיום

צריך להודות שגם אם הרעיון יפה, חומר הקושיא – כיצד אברהם שמתווכח עם הקב"ה על סדום הנתעבת אינו חש לבקש על בנו-שלו – אולי מורה שדווקא אין כאן קושיא, ואולי צריך להניח שאברהם אבינו בוודאי התחנן על כך, ומרוב שזה פשוט, או מסיבה אחרת, הדבר לא נאמר במפורש. באמת, נראה שכך עולה מן המשנה בתענית (ב, ד; טו.) שם מובא שבתפילת התענית נאמר: "מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה. ברוך אתה ה' גואל ישראל". אם אברהם נענה, ואנו מזכירים זאת בתפילה, אך סביר שהייתה זו היענות בתגובה לתפילתו-שלו, לבקשת הרחמים.¹³

אך בין אם אברהם לא התפלל וזה נחשב לו כחטא, ובין אם אכן התפלל, ברור בכל מקרה, שהיה מצופה שהוא יתחנן לבטל את רוע הגזרה – ואני חושב שזה בהחלט מסר שראוי שיישמע. ומתברר שהשאלה המוסרית אינה חדשה כלל וכלל, וכבר עמדו עליה גדולי הפיוט הקדמונים, שלא היו נתונים להשפעות זרות'.

בהקשר זה, אני חושב שכדאי שגם הפיוט יהיה חלק מעולמנו: הוא אמנם דורש חשיבה, אך הוא מאוד מתגמל, והרבה שאלות 'חדשות' שעולות היום נדונו בו כבר אז. ובזמנים אלו, אין לי אלא לסיים בתפילה, ש"מי שענה את אברהם אבינו בהר המוריה – הוא יעננו".

¹³ באמת, כך ניתן להבין מדברי הירושלמי בתחילת הסוגיא שם (י:): "ולא יצחק נגאל. מכיון שנגאל יצחק כמו שנגאלו כל ישראל". כלומר, אנו מתפללים על גאולתנו, כפי שאברהם התפלל על גאולת יצחק. עם זאת, בהמשך שם עולה פירוש אחר.